

EGY HOSSZÚRA NYÚLT BÉKESZERZŐDÉS: NEUILLY, 1919.

- A SZABADNAPOS ANTROPOLÓGUS
FELJEGYZÉSEIBŐL -

Krasztev Péter¹

ABSZTRAKT

A Nagy Háborút lezáró párizsi békeszerződések közül talán a Neuilly egyezményről esik a legkevesebb szó a nemzetközi szakirodalomban. Pedig a Bulgária sorsát eldöntő „diktátum” sok szempontból teljesen egyedülálló dokumentum: ez őrizte meg a maga legteljesebb formájában a győztes hatalmak társadalom és történetformáló szándékát, ebből olvashatók ki a legtisztábban a maguk korában radikálisan progresszív wilsoni kollektív kisebbségi jogi elképzelések. A történelmi-antropológiai esszé arra keresi a választ, jár-e máig ható „mentalitástörténeti” következményekkel egy olyan békeszerződés, mely a történelemben először rögzítette az etnikai-vallási alapon végrehajtható, az államok közötti lakosságcsere jogi kereteit. Az érvelés egyfelől a szerző friss terepmunka-tapasztalataira támaszkodik, másfelől pedig felidézi a régebbi korok kényszerű áttelepítési gyakorlatának néhány epizódját, melyek kontextusában a wilsoni rendezési terv nem csupán kudarcra volt ítélve, de generációkon át ható traumákat okozott a térség társadalmaiban.

Kulcsszavak: *Neuilly egyezmény, Bulgária, kényszerű áttelepítés, kisebbségi jogok, mentális történelem*

---

¹ **Krasztev Péter**, kultúrantropológus, irodalomtörténész, a BGE KKK Média és Kommunikáció szakának docense (krasztev@gmail.com)

NEUILLY 1919 - A PEACE TREATY'S LONG-LASTING CONSEQUENCES

- NOTES FROM THE DIARY OF A DAY-OFF ANTHROPOLOGIST -

ABSTRACT

The Treaty of Neuilly and its consequences are probably some of the least studied international academic literature issues related to the Great War in general and the Paris Conference (1919-1920) in particular. Nonetheless, this „verdict,” which later determined Bulgaria’s future for long decades, is a unique document, for it preserves the initial „social engineering” agenda for liberal democracies of the time at its most genuine shape. On the one hand, it testifies the radical-progressive character of the Wilsonian vision of promoting collective minority rights in its most explicit form. This paper was the first document in history that codified a legal framework of the population exchange principles between states based on religious affiliation and ethnicity. The historical-anthropological essay follows the „history of mentalities” tradition and aims to determine whether this progressive intention had ever reached the expected effect on society’s level. The author’s argumentation is based on his recent fieldwork experience in Bulgaria and historical examples of forced migration in the region. Seen from this historical perspective, not only was the Wilsonian concept determined to fail, it also caused traumas that several generations later still influence the political and social scene of the region.

Keywords: *Treaty of Neuilly, Bulgaria, mental history, minority rights, forced displacement.*

BEVEZETÉS

Régi adatközlőm, Kiro bá’, ezúttal sem volt teljesen józan. Megbeszéltünk ugyan egy től-ig időpontot, amikor feltételeztem, hogy még tiszta lesz, de sosem lehet elég korán érkezni, az öreg már a masztikásüveg felénél tartott. Nagyon messziről futott neki – a húsz éve levágott kisujjával indított –, hogy kikökkentsem, mondtam pár jó szót a macedón tájszólásáról. „Mi közöm nekem a macedónokhoz, én sztrاندzsa vagyok, az ük-ük nagyapám is itt született.” Mert a szavak is, a szórend is, a hangsúly is, próbálkoztam, meg hogy onnan telepítették át az elhagyott görög falvakba a lakókat a húszas években. „Mi már 1912 óta itt élünk, akkor üldözték el a törökök, de főleg a görögök nagyapámékat a Sztrандzsa hegység déli falvaiból északra, a határ túloldalára, ahol a görögök éltek.” Ennyi szesszel a szervezetben, feltételezem, húsz év csúszás még belefér; mutatom neki a laptopomon az Odrini vilajet (ez ma részben

Bulgária délkeleti szeglete, részben az európai Törökország legészakibb tartománya, mely a Fekete-tengernél ér véget) Miletics-féle 1912-es etnikai térképét: a bolgár többségű területeken mozaikszerűen elszórva görög és török településcsoportok, Szinemorec, ahol épp fogyasztunk, de gyakorlatilag az összes környező települést, görögök lakták. „Na – vág bele Kiro bá –, mesélte nagyapám, hogy '14-re már egy sem volt itt. Amikor a mieink idejöttek, első dolguk volt lerombolni a templomukat, aztán elhajtották őket haza, Görögországba.” Próbálok vele vitatkozni, hogy a görögök itt is itthon voltak, és csak 1919 után mehettek el, mert akkor kötötték meg az első világháborút lezáró neuilly-i békét (a „bolgár Trianont”, az érthetőség kedvéért), amely egyebek között a bolgár-görög lakosságcseréről rendelkezett, szóval 1912-13-ban itt nem lehetett akkora mozgás, de erre előveszi a korabeli tulajdoni lapokat és az asztalra csapott: „Itt van, ha mondom”. Készült; nálam biztos jobban.

Kiro bá az egyetlen a faluban, aki tudatosan gyűjtötte a felmenői emlékeit. És messze nem volt annyira benyomva, mint azt elsőre gondoltam. Kinyitottam a gépemen az első balkáni háborút lezáró, 1913-as Isztambuli békeszerződést, és mondatonként lefordítottam neki a határrendezésre vonatkozó részt. Az angolul lehetetlen átírásban szereplő település és helységneveket hibátlanul felismerte, a rég eltűnt falvakat és pásztorszállásokat is fejből tudta, még a rezovói tengerparton álló Szent János-kolostor történetét is ismerte, ahonnan a szerződés szerinti határ indult a szárazföld felé, melynek sehol sem sikerült a nyomára bukkannom: azt, szerinte, a kommunisták rombolták le a negyvenes évek végén, hogy a helyére felhúzzák a határőrakolostort. És még mielőtt ezt a határt kodifikálták volna a dokumentumban, megkezdődött a nemzetállam etnikai homogenizálása – a folyamatosan változó frontvonalak mögül elzavarták a lakosságot, gyakorlatilag „rátelepítették” az etnikailag eltérő falvak lakosságára azon a területen, ahol egy új nemzetállam kezdte meg az építkezést. Az egykor színgörög falvakban a dühös és kétségbeesett, felhergelt betelepülők a nyomát is eltüntették az eredeti lakoságnak – se sírok, se feliratok, se templomok nem maradtak, az 1915-ös tűzvész Ahtopolban még rá is segített erre, csak néhány csupasz fal maradt utána.

Az Ahtopol-Vasziliko (ma Carevo, előtte ármenetileg Micsurin) környéki őshonos görög lakosságot végül 1914-ben mentette ki Görögország. Hajót küldött értük, és az emberek három napot kaptak arra, hogy összeszedjék a holmijukat: kártalanításról, támogatásról szó sem volt, az állampolgárságuk sokáig rendezetlen maradt, csak az életüket és a kézben elvihető ingóságokat vihették magukkal. Hogy milyen poklot rendeztek nekik a szülőhelyükön 1912 és 1914 között, azt csak elképzelni tudjuk, a későbbi sorsuk viszont már jobban dokumentált: hosszas vargabetűk és kiadós romániai rostoklás után végre partra szállhattak Görögországban, ahol a helyiek is a hátuk közepére kívánták őket, és leírhatatlan nyomorúságban töltötték az elkövetkező esztendőket.

Ezt a történetet valójában alig ismerték a történészek, mert csak görög – részben hazafiasan elfogult – forrásokban írták le, egészen addig, amíg egy bolgár-amerikai történész, Teodora Dragosztinova szakszerűen fel nem dolgozta az egész görög-bolgár lakosságcserére vonatkozó görög archívumot és össze nem fésülte a nemzetközi

és bolgár forrásokkal. A 2011-ben megjelent *Between Two Motherlands* (Két haza között) című remek monográfiájában idéz egy 30-as évekbeli görög etnográfiai forrást, mely szerint a Koszti faluból 1914-ben kitelepített parasztok már akkor sem voltak hajlandók visszaemlékezni a történetekre, a falu történetére, helyi hagyományokra (konkrétan az aneszteriára, a tűztáncra). Ugyanakkor a szomszédos hegyi faluban, Brodilovóban ma is láthatók a templomban kiállított ikonok (itt a templom megmaradt), az enteriőrt, meglehetősen formabontó módon, úgy alakították ki, mint egy galériát: a két oldalfallal párhuzamosan felállítottak két paravánt, és arra sorakoztatták fel az 1914-ben eltávozott őslakosok naivan pingált ikonjait. Ma ezt azzal magyarázzák, hogy annak idején a kitelepülők féltek, hogy útközben kirabolják őket a haramiák vagy a kalózok, de ez nem tűnik életszerűnek: alighanem nem hitték el, hogy nekik tényleg el kell menniük, hátra kell hagyniuk minden vagyonukat (ráadásul meglehetősen jómódban éltek), és idővel nem tér észhez ez az elmeahagyott világ, és visszaengedik őket. A legszentebbnek, konkrétan a házi védőszentnek ott kellett maradnia, hogy visszavárja őket. Tűnhet ez az értelmezés szentimentális hablatynak, de a kitelepített brodilovói görögök unokái a határok 1990-es megnyitása óta szinte minden ősszel megérkeznek a faluba egy autóbusszal és két éjszakát maradnak: előhozzák a templomból a nagy- és ükszülők ikonjait, leviszik őket a falu határában lévő valamelyik kápolnához (eredetileg állítólag negyven volt, mind gyógyító forrásra épült, ma öt-hat nyoma található meg a környező sustyásban, kettő felújítva üzemel: egy Szent Pantaleimon és egy Szűzanya-kápolna csobogóval), egész nap fohászkodnak, estére transzba esnek, tüzet raknak, eksztatikusan imádkozva táncolnak körülötte. Lehetne arról parttalan akadémiai vitákat folytatni, hogy ez zoroasztriánus, dionüszianus, vagy milyen kultusz továbbélése keresztény csomagolásban, és hogy a szomszéd falvakból elszármazott és máig gyakorolt aneszteria, vagy bolgárul nesztinarsztvo milyen ősi pogány gyökerekből táplálkozik, de itt most sokkal inkább az ember és hely, közösség és környezet, rítus és közeg generációkon átívelő, szükség esetén több évtizedes kihagyás után újjászülető kapcsolatáról van szó. Egy olyan kapcsolatról, amit területszerző háborúk és kapzsi uralkodók a legfelvilágosultabb korokban is teljesen semmibe vettek, alárendeltek a homogén nemzetállam ábrándjának, a nemzeti lét vallásának, mely éppen akkor minden más megváltási ígéretet felülírt.

Nagyon apró történet ez, alig pár száz- vagy ezer embert érintett még a maga idejében is, hanyagolták is a történészek, különösen annak árnyékában, hogy az első balkáni háború idején, 1912 folyamán, amikor a görög hadsereg elfoglalta Szaloniki környékét, több tízezer török és muszlim vallású lakos mentette át az életét hasonlóan nyomorúságos körülmények közepette az Oszmán Birodalom területére. Ez etnikai tisztogatás volt, nevezzük demográfiai katasztrófának, de hogy ezek a fogalmak mit jelentenek a hétköznapi valóságban, és hogyan hatnak a korokon keresztül, azt az Ahtopol környéki görögök utódainak mai éves menetrendje szabatosabban érzékelteti. Yuval Harari, amikor a nem valós (csak a bennük való hit miatt létező) és a valós dolgok közötti különbségtételről értekezik a *21 kérdés a 21. századhoz* című könyvében, azt javasolja, hogy alkalmazzuk a szenvedést, mint indikátort a kettő megkülön-

böztetésére. Például a haza, isten, nemzet, pénz, emberi jogok olyan absztrakciók, melyek nem tudnak szenvedni, ezért csak amiatt léteznek, mert sokan hisznek bennük. A menekült, a jogfosztott, a lakosságcsere ezek szerint létezők, mert mai napig látjuk, érzékeljük a szenvedést, ami ezeket körbeveszi.

KÉPZELETMENEDZSMENT: PLOVDIV

A Balkánról régebben azt mondták, az vele a baj, hogy több történelmet termelt, mint amit elbír. Ezt nehéz lemérni, azt viszont, hogy mennyi fantazmagóriát szült, nagyjából el lehet olvasni az újkori történészek, és a régi korok utazóinak írásaiban. Plovdiv, a félsziget egyik legfontosabb és legrégebb települése (jelenleg Európa kulturális fővárosa), rengeteg példával szolgál arra, hogy a vágyak és képzetek hogyan próbáltak valóságot teremteni.

A nagy összefoglaló művek közül talán az orosz-brit Dmitrij Obolensky megkerülhetetlen középkori Kelet-Európa történetében (*A bizánci nemzetközösség*) említi a legtöbbször a korabeli Philippopolis-t (ahogy a görögök nevezték), de a városról magáról keveset mond, inkább a Konstantinápolyba vezető úton elfoglalt stratégiai szerepéről, illetve a város környékén terjedő pauliciánus eretnekségről ír. A másik meghatározó régiótörténész, Braudel *A mediterrán világ* című kétkötetes munkájában talán, ha kétszer említi a várost, akkor is abban a kontextusban, hogy ennek környékéről látják el rizzsel Isztambult. Ezt a tézist az amúgy alapos tudós feltehetően (mert jelöletlenül) a 17. századi híres török írótól és utazótól, Evlija Cselebitől kölcsönözhetette, lévén útirajzában ő értekezik kimerítően a város környéki mocsarakban termesztett kiváló minőségű (vörös) rizsről, mely akár az egész főváros szükségleteit is ki tudná elégíteni. Braudel egyik legkiválóbb tanítványa, a macedón születésű, szerb-amerikai Traian Stoianovich a *Balkáni világok. Az első és utolsó Európa* című nagyszabású társadalomtörténeti áttekintésében több helyen is említi Philippopolis-t és Pulpudevát (ahogy a kelta-trákok nevezték), de gyakran bonyolódik nyelvészeti és őstörténeti spekulációkba, melyek felett jól érzékelhetően a szerb földrajz és történelemtudomány egyik legnagyobb hatású szerzőjének, Jovan Cvijicsnek a szelleme lebeg, igaz, a Cvijicsre jellemző kétértelmű tendenciózusság Stoianovich-tól meglehetősen távol áll. Cvijics ugyanis a tudósoknak ahhoz a fajtájához tartozott, akik szerették szaktudományos ismereteiket a politikai vízióikkal vegyíteni, ami óhatatlanul együtt járt azzal, hogy a látomásaik visszahatottak a következtetéseikre. A „humángeográfia” ürügyén Cvijics sokat emlegeti Plovdivot és környékét, élesen szembeállítva Szófiával és a mai Észak-Bulgáriával a néplélektan és az etnogenézis (értve ezen különböző népcsoportok keveredését) szempontjaira hivatkozva. Az első világháborút 1919-ben lezáró párizsi békekonferencián a szerb küldöttség tagjaként a saját maga által generált „humángeográfiai tényekkel” érvelt, amikor az első Jugoszlávia hatáiról döntöttek, és ennek alapján például a Szófia környéki etnikailag „tisztán szláv” népességet (sopi) Jugoszlávia kebelére ölelte volna, ellenben a kun, besenyő, vlah és főleg görög géneket ötvöző plovdiviakat meghagyta volna bolgárnak. Az 1919-es neuilly-i

békeszerződés végül nem ennek megfelelően módosította az első Jugoszlávia és Bulgária közötti határt, de belekerült a Cvijics által is szorgalmazott fejezet, mely lehetőséget ad a Bulgáriában élő szerb-horvát-szlovéneknek (bármilyen komikusan is hangzik ez ma), hogy felvegyék a szomszédos állam állampolgárságát, mint ahogy a Szerb-Horvát-Szlovén Állam bolgár nemzetiségű (ma identitásúnak mondanánk) polgárainak, hogy áttelepüljenek Bulgáriába. Nehéz megmondani, miben reménykedett, de a szerződésnek erről a fejezetéről ma már senki nem tesz említést, ugyanis az ebből következő népmozgás statisztikailag kimutathatatlan.

Cvijics a gyakorlati megvalósulás szintjén elbukta azt az elképzelést, hogy a történész meg tudja teremteni a valóságot, de abban mindenképp igaza volt, hogy az emlékezés és leírás nyilván megtörik ott, ahol a történelmi folyamatosság annyira szakadozott, mint a Balkánon. A hely, amelynek nincs rögzített, folyamatosan „frissített” hagyománya, roppant jó nyersanyag a történészeknek, akik saját ábrándjaik táplálásához találhatnak municiót az egymásba gabalyodó, elvesző, majd egy-egy elbeszélésben, régészeti leletben újra feltűnő korokban. Braudel a II. Fülöp kori mediterrán világban (benne, nyilván Plovdivval) meglátta az egységes Európa előképét; Stoianovich, aki – mint könyve alcíme is mutatja – a Balkánon, sejtetően inkább Jugoszláviában kereste az uniós Európa eszméinek az ősi gyökereit; Obolensky, aki – könyvének címéből is következően – közvetlenül a második világháború után a bizánci állam mechanizmusába talált rá egy birodalmi nemzetközösség (alighanem a britre gondolhatott) működésének kulcsára, s erre példaként épp azt hozza fel, ahogy a bizánci hatalom a Plovdiv környéki eretnekeket lerendezte; végül Cvijics, akit minden érdeke ellenére mára menthetetlenül etnocentristaként olvasunk, hiszen akadémiai tekintélyét arra használta fel, hogy becsatornázza saját államába a genetikailag (jugo) szláv bolgárokat, míg a Plovdiv környéki „crni bugarit” (fekete bolgárokat, ahogy ő maga is nevezi őket a könyvében) meghagyta volna egy másik országnak (talán nem is bánta volna, hogy a város Görögország hadiszákmánya legyen, ahogy ezt a görög kormány 1919-ben szerette volna).

De semmi új a nap alatt: már a régi korokban is Plovdivot találták a legalkalmasabb terepnek arra, hogy saját fantazmagóriáikkal tegyék boldoggá a helyi populációt. A 12. század közepéről maradt fenn ennek egy meglehetősen radikális példája: Anna Komnéné, I. Alexiosz Komnénosz bizánci császár lánya, az igaz, ortodox hit elkötelezett harcosa, gyakorlatilag csak eretnekeket lát Philippopolisban és környékén, az elburjánzó bogumil és pauliciánus tévelygésnek tudja be a város hanyatlását, mely, megjegyzi, egykor erős és gyönyörű lehetett. Az önéletrajzi ihletésű *Alexiádban* Komnéné részletesen leírja, ahogy apja, amint hírért vette annak, hogy a kunok átkeltek a Dunán, hadai élén a mai Plovdiv környékére vonult, hogy ott várja be őket egy döntő ütközetre. Csakhogy a kunok valami miatt késtek, ezért a császár megpróbálta hasznossá tenni magát a holtidőben: belevágott a tévelygők átnevelésébe. Lánya ennek módszertanára is részletesen kitér: hosszú felolvasásokat tartott az egybegyűjtött eretnekeknek iránymutató szerzők traktátusaiból, gazdag adományokkal és privilégiumokkal jutalmazta az áttérőket, engedélyezte nekik a nőági örökösödést, sőt, egy új városrészt építtetett fel a megtérőknek a Hebrosz, vagyis a Marica túlsópartján.

A legmegátalkodottabbakat ezzel szemben életfogytig bezáratta, hogy „haljanak meg saját bűneik terhe alatt”. Sajátos nemzetközösségi ábrándot fedezhetett fel ebben Obolensky, így utólag visszagondolva, s a helyzetet az sem menti, hogy ezeknek az eretnekeknek az őseit épp Alexiosz egyik császári előde telepítette át (feltehetően nem saját kérésükre) Örményország területéről, hogy Trákiában élő pajzsként védjék a barbár betörésektől a birodalmi fővárost. Ja, igen, a kunoknak végül más dolguk akadt, nem jelentek meg, a császári hadjárat dicsősége a térítésre korlátozódott.

De igazságtalanság lenne az emlékezet csórlását pusztán a középkori vallási bigotéria számlájára írni. Anna Komnéné után több, mint hét évszázaddal szinte ugyanazok a mintázatok olvashatók ki a lengyel Michał Czajkowski (akit a törökök Mehmet Sadık Paşa néven tartanak számon) plovdivi visszaemlékezéseiből. A lengyel forradalmak és az emigráció egyik közismert személyisége visszaemlékezéseiben szintén alig vesz észre mást a városból, mint az ott élő pauliciánusokat. Az ő küldetése, a korai modernitás szellemében, immár nem valamiféle birodalmi, hanem vállaltan az etnikai, pánszláv nemzetközösség megvalósítása volt. A plovdivi katolikusokat ezért negyvenezer lengyel leszármazottjaként mutatja be, akik egy közelebről meghatározatlan időpontban a rizstermesztés fellendítése okán vándoroltak be a térségbe Pawlik és Jan Ielkészek vezetésével (ettől pavlikjan a helyi elnevezés), és ugyan elveszítették nyelvüket és szokásaikat, de leírása szerint megőrizték a korabeli lengyeleket is jellemző külsőt, rebellis karakterüket és hitüket. Egy másik részük, szerinte, felvette a mohamedán hitet, és belőlük lettek a pomákok (ma: mohamedán bolgárok), akik a katolikusokkal ellentétben megőrizték a nyelvüket, szokásaikat és mondáikat. Nehéz lenne rekonstruálni, mint tört meg ennek az erkölcsi és politikai kérdésekben annyira tisztán látó, remek katonaembernek az emlékezete, de a szövege Plovdivra vonatkozó része műfajilag tényleg közelebb áll a fantasyhez, mint az útleíráshoz.

A hely és képzelet viszonyát még hosszan lehetne taglalni, de Jurij Venelinnek, az ismert nyelvésznek és néprajzkutatónak, az első bolgár nyelvtan szerzőjének esetét semmiképp sem lenne érdemes kihagyni. Georgij Guca néven született egy kárpátaljai hucul családban, és megközelítően Czajkowskival egy időben járta a bolgárok földjét. A Plovdivról szóló bekezdései azért kulcsfontosságúak, mert nagyjából olyan soknemzetiségű közeget írja le őket, mint amilyen az akkori szűkebb pátriája, Kárpátalja lehetett a Habsburg Birodalmon belül, és ebben ő a bolgároknak rendelte azt a szerepet, amit a huculoknak jutott osztályrészül szűkebb pátriájában: többször és hangsúlyozottan visszatér az etnikai identitásukat görögre cserélő, görög iskolába járó bolgárokra, akikből a görögök gúnyt űznek falusi származásuk miatt, a bolgár pauliciánusokat unitáriusoknak nevezi, véletlenül sem katolikusoknak, és összességében a birodalmi, vagyis politikai ellenség, a török csak a városi etnikai paletta egyik komponenseként jelenik meg a szövegben, míg a görög, a kulturális és vallási elnyomó (az osztrák és magyar analógiákra most nem térnek ki) a nemzeti önérvényesítés fő kerékkötőjévé lép elő. Ez a fajta „hazabeszélés” Venelinnél a kettősbeszéd egyik korai alfaja – az lehetett Czajkowski esetében is, hiszen józan ember nem ír le nyomások nélkül ekkora sületlenségeket –, amit tovább cizellál teljesen „hucultalanított” nevének mimikrije: mindannyian valahol bolgárok, valahol plovdiviak vagyunk...

Minden jel szerint a legszívósabb mintázatok a bölc 17. századi író és hivatásos utazó, Evlija Cselebi hagyta ránk. Az amúgy tíz kötetes Utazások könyvében az európai Törökország legszebb városának nevezi Filibét (ahogy a törökök hívták), leírja fekvését, történetét, gazdagságát, virágzó kereskedelmét, etnikai összetételét és építészetét. Talán ő az egyetlen utazó, aki vette magának a fáradságot és felkapta a város tíz dombjának egyikére – ő tízet számol össze, amúgy hétnek mondják, de ennek inkább a Róma-asszociáció felkeltése lehet az oka, amúgy meg mindenki azt nevezi dombnak, amit annak lát –, a Sahat tepére, vagyis Óradombra. Stoianovich szerint itt állt az első köztéri óra a Balkán területén, s ebből nem nehéz levonni a következtetést, hogy ebben a városban élt a lakosság először a nyugati értelemben strukturált idő szerint (ez akkoriban Nyugaton is elvétve volt jellemző), ami olyan eltérő magatartásformákat alakíthatott ki, melyek máig idegennek – pedánsnak, nyárspolgárnak stb. – hatottak a térség társadalmi környezetében. Szóval, ott állt Cselebi az óra mellett a dombtetőn, és onnan számolta össze az ólomlemezekkel lefedett házakat, a kúriákat és palotákat, ahogy ő nevezi a nagyobb építményeket, az etnikailag elkülönülő városrészeket, piacokat: röviden egy valóságosan több dimenziós földrajzi-társadalmi/etnikai-történeti-gazdasági képet fest egy városról, valahol saját vágyálmát, a Pax Ottomanicát látja megtestesülni a szépséges és gazdag Filibében, a toleranciát és jólétet, amelyről az akkori keresztény-nyugati világ csak ábrándozott – amint erre finom utalást is tesz a szövegében a derék krónikás.

POPULÁCIÓMENEDZSMENT – 1919.

Túl sok képzelet és zabolátlan önkény egy területen – ez azért nehezen kezelhető egy olyan korban, mely megrögzötten kapaszkodott a felvilágosodásból átöröklött racionálizmus és megingathatatlanul hitt modernizációs/civilizációs missziójában. (Azóta a kognitív pszichológusok – többek közt George Lakoff – már rájöttek, hogy a racionális cselekvés egyáltalán nem sajátja az embernek, Harari például erre a felismerésre alapozza liberalizmuskritikáját, de az akkori kezdeményezés jószándékát ez nem vonja kétségbe.) Ha ebben az értelmezési keretben próbáljuk újraolvasni a 20. század egyik legkülönösebb jogi dokumentumát, az 1919-es neuilly békeszerződést, mely Bulgária és a győztesek oldalán harcoló szomszédai helyzetét rendezte az első világháború után, rögtön feltűnik, hogy a győztes hatalmak nem tettek mást, mint hogy saját ideálképüket, a korabeli eszményt fogalmazták bele a szövegbe: olyan szabályrendszert állítottak fel egy legyőzött ország számára, melyet egyetlen nagyhatalom sem kodifikált még a saját jogrendszerében.

Ezt a szerződést rengeteg kritika érte és éri mai napig: a hazafias bolgár közvélemény és a hivatalos történetírás az ország területi megcsonkítását, a szuverenitás brutális korlátozását látja benne, mert az imaginárius Bulgáriához tartozó területeket csatoltak el, és megtiltották, hogy állami szinten sanyargassák a kisebbségeiket; a jogászok, például Konstantinos Tsitselikis „jogi perverziónak” nevezi, mert az egyéni szabadságjogokkal összeegyeztetetlennek tartja az etnikai alapon

történő lakosságcsere; nemzetközileg elismert történészek, köztük Carole Fink abszurdnak tartja, hogy egy ilyen szerződés (a védeni szándékozott érintettekkel való egyeztetés nélkül meghozott), az alkotmányt is felülíró, oktrojált rendelkezéseket tartalmaz, a végrehajtási garanciát azonban az alig létező Népszövetség kezébe adták; vagy Melina Grizo, aki az azonos időben született lengyel kisebbségi egyezmény mechanikus és merev átvételét nehezményezi, ami a kollektív kisebbségi jogok figyelmen kívül hagyását eredményezte (ez ráadásul még formálisan sem igaz). És persze, szinte kivétel nélkül mindenki azért kárhoztatja Neuilly-t, mert első ízben a történelem során jogi kereteket adott és precedenst teremtett a lakosságcsere, lehetővé tette tömegek mozgatását két, illetve több ország között (a szerb-horvát-szlovén vonatkozásról már ejtettem szót, de itt rendszerint a görög-bolgár/macedónra gondol mindenki), hivatkoznak következményként a németek kollektív kitelepítésére Csehszlovákiából a második világháború után, vagy a szlovák-magyar „lakosságcsere”, a hírhedt Akcja Wisłára, melyben során százötvenezer ukránt telepítettek ki Lengyelországból, vagy a jugoszláviai háborúk utáni lakosságmozgásra, stb.

Nem egyszerű ma az akkori gondolatmenetet lekövetni, de a séma valamennyire azért világos: Wilson és az amerikaiak adták a tartalmat a békeszerződéseknek, az angolok jogi formába öntötték, a franciák pedig közben nagyon vigyáztak arra, hogy ne sérüljenek az érdekeik. Ha csak a neuilly szerződés kisebbségi és emberjogi részére figyelünk, nehéz lenne ennél észszerűbbet elképzelni. A feladat „büntetés” részét a területi rendezéssel letudták, a többiben ott egyensúlyoztak a bolsevista fenyegetés és a nemzeti önrendelkezésről szóló, azóta is sok fejfájást okozó doktrína között. A megoldás, nyilván, az egyéni emberi jogok biztosítása lett volna, az amerikai alkotmány elveit követve (nyelvi, vallási, származási, faji, megkülönböztetés tiltása), de az 1918. októberi Iovoi/lemergi zsidópogrom után a nemzetközi közvélemény és a zsidószervezetek összefogása bekényszerítette a tárgyalások napirendjébe a kollektív jogok kérdését: ha a nemzeti önrendelkezés és a nemzetállam építése kötelezően együtt jár a kisebbségek gyilkolásával, akkor ezt később a nemzetállamokat létrehozó nagyhatalmak számlájára fogják írni. Neuilly előzményei között ráadásul ott volt a figyelmeztető példa, melyről Kiro bá a maga keresetlen eszközeivel beszámolt: a spontán lakosságcsere is törvényszerűen atrocitásokkal jár, ahol nem, ott a friss nemzetállam oldja meg a helyzetét – rendszerint kényszerrel és erőszakkal. Száz év távlatából ennek a szerződésnek a jelentőségét talán épp abban áll, hogy a nagyhatalmak egyedül itt kaptak szabad kezet arra, hogy megszővegezzék az optimális egyezményt, a szerintük leghatékonyabb rendezési tervet. A kimondatlan alapelv az volt, hogy a kisebbséget minimumra kell csökkenteni, de ami megmarad belőle, annak minél több jogot kell biztosítani. Ezt egyedül Bulgáriával lehetett megtenni: a bolgár tárgyalódelegációnak gyakorlatilag zéró volt a lobbierője, mert szobafogságban tartották őket a szállodájukban az egész rendezési időszak alatt, a szövetséges jugoszlávok nagyjából megkapták amit akartak, a görögök annyira magasra lóttak a követeléseikkel (a teljes Dél-Bulgária elcsatolása), hogy nem vették őket komolyan; a szövetséges országok mind kilobbizták a szerződéseikből a kisebbségvédelmi kité-

teleket, még a lengyelek is csak az oktatás terén tettek engedményeket a német és zsidó kisebbség ügyében.

Röviden: a Nyugat 1919-ben Bulgáriát használta mintának; a görög-bolgár (akár csak a hamvába holt bolgár-jugoszláv) lakosságcserét évekre tervezték, önkéntes alapokra helyezték, az elköltözők állami garanciákat, állampolgárságot és kompenzációt kaptak volna, ráadásul a szerződés fenntartja a visszatelepülés lehetőségét. A törvény előtti egyenlőség minden felekezethez, nemzetiséghez stb. tartozónak jár, a Bulgáriában élő muszlimok vallási önrendelkezéshez jutnak, maguk választhatják meg közösségi vezetőiket, akik az állammal szemben képviselik őket, saját költségen olyan iskolát és alapítványt működtethetnek, amelyet csak tetszik, a választott intézményeiknek (nevesítve: mufti hivatalának) jár az állami támogatás, a kisebbségek anyanyelvi oktatására költségvetési pénzt kellett fordítani, fenntartva az állam jogát, hogy a hivatalos nyelvet kötelezően oktassa. És az országban nem hozhatnak olyan törvényt, mely ezeket a rendelkezéseket felülírja, vagyis felért egy „alaptörvénnyel”. A győztesek szövetségeseinek országai ezzel szemben sikeresen kilobbizták maguknak, hogy a kisebbség kollektív jogai szóba se kerüljenek. A „békediktátum” oktatással kapcsolatos rendelkezései a mai nap sem valósulnak meg Bulgáriában, a szabad helyváltoztatás jogához pedig csak 1989-ben jutottak az ország állampolgárai. Sőt, alig valamivel a rendszerváltás előtt pontosan úgy ebrudalták ki az országukból háromszázezer török nevű/anyanyelvű polgártársukat, ahogy 1914-ben a bolgárok a sztrاندzszai görögöket: három napot adtak a csomagolásra, mindenfajta államközi egyezmény nélkül, az állampolgárság rendezése nélkül, pont annyi csomaggal, amennyit kézben elbírtak, az ingatlanok elkobzásával. Ha már szóba jöttek a „mintázatok”, ez is lehet egy közülük.

A neuilly szerződés azonban tényleg ihletője lehetett a későbbi etnikai alapú lakosságrendezési kísérleteknek, de nem azért, mert annyira sikeres lett volna, hanem azért, mert szinte minden pontjában elbukott. A kisebbségekkel kapcsolatos intézkedéseket még immel-ámmal ugyan, de valameddig betartották, a fő rendelkezésre azonban, a görög-bolgár lakosságcserére nem mozdultak tömegek. Ennek számos oka volt, de a baj leginkább is az lehetett, hogy akik akkor Párizs környékén megzövegezték a szerződést, nem ismerték eléggé a helyi viszonyokat, vagyis a terepet, ahol az ideáljaikat meg akarják valósítani. A bulgáriai görögök nagyrészt jómódúak voltak, rendszerint jól beágyazódtak a helyi társadalomba, sikeresen kommunikáltak mindenkivel, eszük ágában nem volt elköltözni, a pánhellén eszmén kívül sok más nem motiválhatta őket a kivándorlásra. Csak akkor indult meg egy kis mozgolódás, amikor a görög állam elkezdett investálni a hazafias propagandába, komisszárokat, „népi ébresztőket” küldött és mesterségesen helyi konfliktusokat gerjesztett. Az első három évben alig néhány ezer görög indult el a déli szomszéd felé, a teljes bizonytalanságba. De hova is mentek volna: másik oldalon a bolgárok nagyrészt falusiak voltak, akiknek az ingatlanjaiba a városi polgárok sosem költöztek volna be. A bolgárok ráadásul épp abba fektettek energiát, hogy a „népi ébresztőik” ott tartsák helyben, az „elcsatolt területeken” a bolgárokat, mert a kisebbség jelenléte tovább élte a revizionista ábrándokat. Azzal már kevésbé törődtek, hogy a görög hatásá-

gok folyamatosan szekálták a „szlávul beszélő” polgártársaikat, mígnem aztán 1923, konkrétan a számukra katasztrofálisan végződő görög-török háború után egyszerűen kitelepítették őket, mert kellett a hely a Törökországból áttelepülő majd másfél millió menekültnek. És ekkor már szó sem volt önkéntességről, mint ahogy soha többé a történelem során, mert azt mindenkinek be kellett látnia, hogy jódolgában senki sem fogja elhagyni a szülőhelyét, kössenek a kormányok bármilyen szerződést, vagy egyezkedjenek bárhog is egymással az államok.

A történetnek, persze, még itt sincs vége. A görög Macedóniából áttelepült több százezer bolgár, vagy, ha úgy tetszik, macedón elárasztotta a bulgáriai városokat, parasztból urbánus proletárrá vált, de még évtizedekig integrálhatatlan maradt a bolgár társadalomban. Az 1923 óta regnáló különféle diktatúrák remekül ki tudták használni erőszakszervezetekben a gyökértelen tömegben lappangó dühöt és elkeseredést: ezt a jelenséget, a macedón paramilitárisok rémtetteit Milen Ruzskov rendkívül érzékletesen mutatja be legújabb (magyarul még kiadatlan) regényében, a Csamkoriájában. Mára ebből csak annyi maradt, hogy leszármazottaik politikai érdekképviselője a VMRO parlamenti tényező, mi több, jelenleg az ő soraikból nevezték ki a miniszterelnök-helyettest: a párt radikálisan nacionalista és előszeretettel kooperál más európai neonáci szervezetekkel.

És még Kiro bá is rájuk szavazott. Tudom, semmi köze hozzájuk.

TRODALOM

- Fink, C. 1998, *The Minorities Question at the Paris Peace Conference: The Polish Minority Treaty, June 28, 1919*. In: M, F. Boemeke, G. D. Feldman, E. Glaser (szerk.): *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. New York: Cambridge University Press.
- Obolensky, D.i. 1974, *Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*. London: Cardinal.
- Braudel, F. 1995, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. University of California Press.
- Lakoff, G. 2008, *The Political Mind. Why you can't understand 21st-century politics with an 18th-century brain*. New York: Viking.
- Tsitselikis, K. 2002, *Exchange of Population: a Paradigm of Legal Perversion*. In: *The Protection of National Minorities by their Kin-State*. EUROPEAN COMMISSION FOR DEMOCRACY THROUGH LAW kiadás.
- Grizo, M. 2010, *The Versailles System of Peace Treaties and the Minority Protection in Southeast Europe – the Bulgarian-Greek Convention for the Exchange of Population of 1919*. *Annals FLB – Belgrade Law Review*, Year LVIII, No. 3.

Dragostinova, T. 2011, *Between Two Motherlands, Nationality and Emigration among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949*. Ithaca and London: Cornell University.

Stoianovich, T. 2018, *Balkan Worlds. The First and Last Europe*. Routledge, London és New York, 1994.

Yuval Noah Harari: 21 lecke a 21. századra. Budapest: Animus.

Цвијић, Ј. 1922, Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије 1-2. Белград.

INTERNETES FORRÁSOK

https://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Neuilly

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Bulgarien/XIX/1820-1840/Venelin/frameset1.htm>

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1820-1840/Sadyk_pasa_2/text1.htm

<https://www.rulit.me/books/aleksiada-read-37025-186.html>